

І. І. Ярмошик
(м. Житомир)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО СХІДНОЇ ВОЛИНИ
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ
1920 – 30-х рр.

Важливе значення в процесі національного усвідомлення, яке неможливе без знання історичного минулого, відкривають історико-краєзнавчі дослідження, які охоплюють вивчення окремої території, її історію, культуру, і в яких присутній не лише пізнавальний, але й емоційний компонент. Наукові дослідження з історичного краєзнавства Волині започатковуються в ХІХ столітті. Характерною рисою його розвитку в той час було те, що дослідження проводились в єдиному просторі від східних до західних кордонів Волинської губернії. Революційні події 1917-1920 років розділили дослідників по різні сторони державних кордонів.

Існування протягом 1917-1920 років Української Народної республіки викликало піднесення національної свідомості українського народу. Одним із проявів чого було й зацікавлення рідною історією, культурою. Навіть встановлення радянської влади на Східній та Південно - Східній Волині, утворення Української радянської республіки, не могли приглушити потяг народу до духовно - культурного відродження.

Одним з показників цього процесу було звернення до краєзнавства малих регіонів, краєзнавчий рух охопив досить широкі маси, в Україні проходив процес згуртування краєзнавчих сил. На важливість краєзнавчих досліджень звернули увагу відомі вчені. В 1920-х роках відбувається своєрідний злет краєзнавства на фоні прогресивного розвитку української історичної науки взагалі. В багатьох містах і селах створено осередки дослідників рідного краю. У травні 1925 році в Харкові відбулася Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція, на яку зібралось 75 делегатів з

регіонів України. Конференція обрала Український комітет краєзнавства при Головнауці, куди ввійшли відомі українські вчені – Д. Багалій, М.Яворський, О.Яната та інші.

Важливий вплив на розвиток регіональних досліджень в цей час здійснювало Українське Наукове товариство (УНТ), яке виникло в Києві іще в 1907 році. Організатором та натхненником дослідної роботи установи був Михайло Грушевський. Велике значення у розвитку та популяризації історичних регіональних студій відігравав журнал "Україна", що видавався УНТ у Києві в 1914-1930 роках (з перервами 1915-1916 і 1919- 1923 роках), який продовжив наукові традиції "Киевской старины" і був справжнім органом українознавства [13, с. 19]. На його сторінках видрукувано низку волинознавчих матеріалів.

З 1919 року як підрозділ УАН почала функціонувати єврейська історично - археографічна комісія. Серед її організаторів - історик Бен-Ціон Дінабург, головою комісії був А.Кримський, найбільш активним працівником — Ілля Талант [22, с 17]. Він же редагував "Збірник праць Жидівської (Єврейської) історично-археографічної комісії, з'явилося 2 випуски у 1928 та 1929 роках, в яких опубліковано ряд статей про євреїв на Волині.

Новий імпульс для розвитку історичних досліджень спричинило повернення в 1924 році з еміграції М. Грушевського та обрання його до ВУАН. При історичній секції ВУАН було організовано 4 комісії порайонного розроблення історії України в тому числі й Правобічної та Західної. Членами секції висловлювалось розуміння, що "...історія України єсть сума земель, які сформувались під впливами географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов... і впливали на характер і напрям життя. І в інтересах історичної науки важно мати можливо правильне уявлення про життя сих районів " [11, с. 15].

З культурно-історичною комісією історичної секції ВУАН співпрацював завідуючий етнографічним відділом Волинського музею (в Житомирі)

Василь Григорович Кравченко. Одним з напрямів діяльності названої комісії 8 середині 20-х років було дослідження і Прип'ятського Полісся (яке займає північну Житомирщину) як найбільш «законсервованої частини України». В.Кравченко разом з К.Грушевською працювали над темою "Огонь - його роля в економічному і соціальному побуті". Основним завданням роботи було вивчення соціальних проблем давньої історії, намагання на основі аналізу фольклорно-етнографічного матеріалу висвітлити соціальні відносини "передісторичної" доби, що слабо представлена писемними пам'ятками. [11,с.25].

Широкий краєзнавчий рух охопив в цей час і регіон сучасної Житомирської області. У 1925 році на території нашої області було утворено три адміністративних одиниці - Бердичівську, Волинську (з центром у Житомирі) та Коростенську округи.

В силу історичних умов Східна та Південно-Східна Волинь в цей час не мали крупних науково-дослідницьких, навчальних, культурологічних центрів. Головними осередками краєзнавчого руху в регіоні тоді були Волинський інститут народної освіти, Волинський науково-дослідний музей (в Житомирі) та музеї в Бердичеві і Коростені.

В першу чергу спід згадати викладача житомирської чоловічої гімназії (пізніше Волинського ІНО) Петра Никандровича Абрамовича. Він був членом історичної секції ВУАН, за її завданням збирав матеріали до історії середньовічного Житомира, Волині [2, спр. 7482-П, арк 42 зв.]. Однак доля дослідника склалася трагічно, основні праці лишились в рукописах (зберігаються в ДАЖО, ф. 3409). Житомирський інститут народної освіти в той час був важливим осередком дослідницької роботи у краї. На початку 1920-х років при ньому діяли Етнографічне Товариство, членами якого були В.Кравченко, М.Белонін, П.Абрамович та Філософське товариство ім. Г.Сковороди. Інститут видав два випуски "Записок Волинського інституту народної освіти ім. І. Франка" [14]. На сторінках цих видань є краєзнавчі матеріали. Так, суто історичного змісту стаття П.Абрамовича - "До історії

заснування Волинського інституту народної освіти в Житомирі (з нагоди дня п'ятих роковин існування, 8 березня 1925 р". Доповненням цієї статті можна вважати "Матеріали до учбового плану Волинського ІНО на 1926-7 рр". Інтерес становитиме і стаття П.Абрамовича "Етнографічні записи. (Західна Волинь. Село Мізів і околиці. 1912-1913 рр.)" [14, с.49-80], яка містить багатий матеріал для етнографії та діалектології краю. Продовжував краєзнавчі дослідження і О.Фотинський. У 1920-х роках він організував історичний архів при Губархові, завідував історичним відділом Волинського науково-дослідного музею. Розробив курс лекцій з історії України для студентів Житомирського ЩО, підготував матеріал "Церковне землеволодіння «а Волині й кошти по матеріалах римо-католицьких і уніатських XVIII- XIX ст.", працював над темою "Історія Острозької єзуїтської колегії" [24, с 228]. На жаль, доля цих праць на сьогодні невідома.

Помітною в Житомирському краєзнавстві того часу є праця Тодося Миколайовича Мовчанівського "Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник." [18]. Тодось Миколайович належав до нового покоління радянських істориків, які відстоювали в 30-ті роки соціальний напрям в історії та археології. У 1925 році він прийняв запрошення Бердичівської окрполітосвіти організувати окружний музей та архів. Т.Мовчанівський запропонував використати для музейної експозиції приміщення колишнього монастиря «Босих кармелітів» [5,спр.2. арк. 453], якому в цей час загрожувало знищення, оскільки його споруди розбирались місцевими жителями на будівельний матеріал [5, спр. 2, арк. 7]. Очоливши Бердичівський соціально-історичний музей, Тодось Миколайович активно займався Дослідницькими роботами, організував археологічні дослідження пам'яток археології регіону - давньоруських городищ в селах Ягнятин, Білилівка, Райки, курганного могильника в с Скраглівка, трипільських поселень в басейні рік Гнилоп'ять та Роставиця [5, спр. 5, арк. арк. 29,100, 168]. Важливим напрямком в діяльності Т.Мовчанівського були заходи по вивченню та охороні пам'яток архітектури на території округи. Він

пропонував оголосити архітектурним заповідником синагогу в с Погребишч [5, спр. 5, арк. 173]. ввергав увагу на неприпустимість перебудови палацу Ганських-Ржевуських у Верхівні [5, спр. 15, арк. 59], де в 1848-1850 роках проживав французький письменник Оноре де Бальзак.

В центрі уваги дослідника перебував бердичівський монастир "Босих кармелітів". Результатом його пошукових робіт стала згадана книга "Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник".

Написана вона на ґрунтовній джерельній базі. Автор широко використав документи опубліковані в "Архиве Юго-Западной России", "Археологической летописи Южной России", статистичні дані, рукописи з архіву кляштору, його прибутково-видаткові книги, інші дані з архіву монастиря, які на сьогодні втрачені. Інтерес становлять видання монастирської друкарні, якими користувався вчений, польські видання про Бердичів та кляштор, які давно вже стали раритетними.

Книга "Бердичівський державний історико-культурний заповідник" невелика за обсягом, присвячена історії однієї історико-архітектурної пам'ятки. І через призму її автор розглядає минуле Бердичева та знайомить з героїчними сторінками історії України. Детально характеризує господарську діяльність кляштору, який з часом набув значення великого економічного центру та класового чинника для цілого краю, що зрештою впливав і на розвиток міста. В книзі можна знайти цікаві сторінки боротьби власників Бердичева Тишкевичів, один з яких - Януш - в 1637 році передав свій Бердичівський замок ордену "босих кармелітів", проти тих же ченців кляштору, які отримавши дар, почали зазіхати й на інші володіння Тишкевичів і дрібної місцевої шляхти. Т.Мовчанівський детально зупиняється на проявах невдоволення місцевого населення політикою католиків, описує його участь в козацьких повстаннях, гайдамацьких рухах.

В книзі можна знайти інформацію про ідеологічну роботу ченців, їх видавничу діяльність, функціонування кармелітських шкіл. Безперечний інтерес становить і розділ присвячений реорганізації кляштору на державний

історико-культурний заповідник, та його функціонування як музейного закладу.

Книга Т.Мовчанівського видана українським комітетом охорони пам'ятників культури, вона є також важливою віхою в розвитку пам'яткоохоронної справи на Житомирщині. Разом з тим проблеми, які піднімаються на її сторінках, можуть бути актуальними й для інших регіонів України. Ця праця може служити до певної міри взірцем сучасним краєзнавцям при написанні історичних нарисів про міста, села.

Музей, заснований Т.Мовчанівським, в 1930-40-х роках відіграв помітну роль в розвитку музейної справи на Житомирщині, в дослідженні археологічних та архітектурних пам'яток краю. Саме зусиллями музею під керівництвом Т. Мовчанівського започатковано дослідження археологічних пам'яток на території Бердичівського району. Найбільш яскравими тут є розкопки давньоруського городища поблизу села Райки. Підготовлена Т.Мовчанівським праця «Райковецьке феодальне городище» залишилась в рукопису, а розпочаті ним дослідження городища продовжив у 1946 році В.Гончаров та за їх результатами видрукував монографію [10].

В післявоєнні роки експонати Бердичівського музею були перевезені в Житомир і прислужились у розширенні експозицій Житомирського обласного краєзнавчого музею.

Активно займався краєзнавчими дослідженнями і Коростенський окружний краєзнавчий музей. Його директор Федір Андрійович Козубовський організував краєзнавче вивчення округи, народних ремесел, історії промислових підприємств, обстеження пам'яток. Започаткував розкопки городищ давньоруського міста Іскоростень. Результати своїх археологічних пошуків підсумував в праці "Досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925" [15], в якій подав свій погляд на початковий період історії міста, детально описав археологічні пам'ятки на його території.

Наступного 1926 року Ф.Козубовський продовжив археологічні роботи в околицях міста, обстежив підземний хід в Овручі. Повідомлення про роботи

не опубліковані, зберігаються в Науковому архіві Житомирського краєзнавчого музею [6], їх значення в тому, що курганні могильники які він розкопував не збереглися, а дослідник ретельно описав ці пам'ятки. Тому вони можуть прислужитись при вивченні поховального обряду древлянського племені в давньоруський час.

У 1930-х роках започатковані Ф. Козубовським розкопки продовжила експедиція Інституту історії матеріальної культури (нині Інститут археології НАН України). Матеріали цих робіт не опубліковані, зберігаються в науковому архіві інституту археології НАН України, були використані І.Самойловським при підготовці статті про старожитності Коростеня [19].

При Коростенському музеї в 20-х роках діяло Наукове Товариство, яке об'єднувало ентузіастів Коростенської округи. До товариства входили краєзнавчі гуртки при Овруцькій, Лугинській, Чоповицькій, Малинській, Дідковичській школах. Силами товариства засновано сільський музей в с. Дідковичах та районний музей в смт. Лугинах. Краєзнавче товариство на правах філії Коростенського утворилось в м. Малині [16. с 3].

До вивчення Коростенщини музей залучав фахівців з інших міст країни - Києва, Ленінграда, Харкова, Житомира. Зокрема, з музеєм тісно співробітничав етнограф Корній Іванович Червяк. Він активно проводив етнографічні дослідження на Коростенщині: записував звичаї, обряди. Наприкінці 1920-х років займав посаду директора Коростенського музею [4, спр. 38]. На початку 1930-х років К.Червяк видрукував цікаву монографію "Весілля мерців: спроба соціологічно пояснити обряди ініціації" [21].

Монографія підготовлена на основі власних етнографічних записів з побуту й вірувань Коростенщини, цінна тим, що в пізніші роки дослідження в такому розрізі не проводились. К.Червяк на основі звичаїв дослідив психологію населення давніх часів, проаналізував і дав пояснення пережитків родинного громадського побуту й світогляду, які існували в давнину серед українського народу і збереглися на той час в побуті поліського селянства.

К.Червяк опублікував також ґрунтовну розвідку про килимарський промисел в північній частині Житомирщини "Килимарство на Коростенщині" [20], де описав основні центри килимарського виробництва в окрузі, статтю проілюстрував фотографіями зразків килимів.

Етнографічними дослідженнями на Коростенщині займався і Никанор Костьович Дмитрук [1] аспірант відділу етнографії Волинського Науково-дослідного музею. Для проведення стаціонарних етнографічних дослідів, у 1927 році виїхав на роботу в Дідковицьку школу (поблизу м. Коростеня), де заснував краєзнавчий гурток, створив сільський краєзнавчий музей [8, арк. 15]. Цікавими є його публікації "З нового побуту" [12]. Н.Дмитрук підготував важливий матеріал "До вивчення нацменшостей Волині", де простежив виникнення, розвиток іноземних колоній в краю (чеських, німецьких, польських, єврейських), дослідив їх господарство, культуру, побут, освітній рівень, кількісний склад. Інтерес становить і розповідь про діяльність Волинського музею по вивченню нацменшин на Житомирщині [9, спр. 1058]. Н Дмитру к співробітничав з коростенською газетою "Нове село", з 1934 р. — завідував історичним відділом ВНДМ.

Коростенський музей видав у 1930 році часопис "Краєзнавство на Коростекщині" (вийшов лише один випуск), де можна знайти матеріал про розвиток краєзнавчого руху в окрузі в 20-х роках, статті Ю.Абрамовича про корисні копалини на Житомирщині, К.Червяка про завдання етнографічної науки, О.Кравченка про краєзнавство в школі [16].

Найбільшим осередком краєзнавчого руху Східної Волині в цей період був Волинський центральний науково-дослідний музей (нині Житомирський обласний краєзнавчий). Свою історію він започатковує в 1865 році з геологічної колекції при публічній бібліотеці. В дожовтневий час музей виступав як місце зберігання та накопичення рухомих пам'яток старовини. Дослідницькі ж роботи проводились в рамках тих товариств, що існували в краї. В радянський час активізується пошуково-дослідницька робота музею (у 1925 році музей офіційно отримав статус науково-дослідного), при музеї

діяла аспірантура.

З 1919 року археологічний відділ музею очолює С.С.Гамченко. Протягом 1919-1923 років ним обстежено середню течію р. Тетерів в районі Житомира, результати цих робіт дослідник узагальнив в праці "Пятилетие археологических исследований на Волыни, 1919-1923 гг." (не опублікована, зберігається в Науковому архіві інституту археології НАН України ф. С. С. Гамченка № 45). С.Гамченко виявив велику кількість різночасових археологічних об'єктів, серед яких важливе значення мають пам'ятки ранньослов'янського періоду а околицях Житомира - поблизу с Корчак, які отримали в науці назву Корчацької культури і вважаються археологічним еквівалентом літописного племені древлян, яке населяло територію Житомирщини в давньоруський час.

У 1921-1927 роках С.Гамченко обстежує пам'ятки Волинської та Коростенської округ, проводить пам'яткоохоронну роботу на місцях досліджень та розкопки курганів біля Коростеня, Норинська, Розсох, Станишівки, Яжберені. Крім занять практичною археологією значної уваги надає питанням методики та охорони археологічних об'єктів. У 1925 році в Житомирі вийшла його праця "Археологічні першоджерела: способи їх реєстрації та засоби охорони" переклад на українську мову здійснив та написав передмову І.Ф.Лєвицький. С.Гамченко приділяв увагу і підготовці кваліфікованих археологічних кадрів. Таку 1925 -1927 роках у нього проходила практику О.Ф.Лагодовська [3, слр. 182, арк. 85], в майбутньому відомий фахівець з археології мідно - бронзового віку, був він і науковим керівником у Миколи Макаровича Шавловича [3, спр. 182, арк. 84-85], який у 1932-34 роках очолював археологічний кабінет ВНДМ.

Під керівництвом С.Гамченка працівники музею досліджували різночасові пам'ятки археології в с. Колодяжне (нині Дзержинський район Житомирської обл.), на правобережжі р. Гуйви поблизу Житомира [3, спр. 182. арк. 34,84]. Працівник музею Іван Федорович Левицький розкопав ряд археологічних об'єктів бронзового віку - поховань в "кам'яних скринях", та

давньоруських курганів [17].

У червні 1924 році при ВУАН створюється археологічний кабінет, до роботи в якому з 1926 року поступово залучається С.Гамченко. У 1928 році його обрано віце-президентом комітету, він стає одним з провідних археологів України, керує розкопками на Київщині, Черкащині, Харківщині, Поділлі.

У 1920-30-х роках дослідженнями Східної Волині займалися і інші працівники музею: О.Червинський, М.Шавлович, згадувані вже Н.Дмитрукта К.Червяк.

Детальніше хочу зупинитись на науковому доробку Василя Григоровича Кравченка завідувача етнографічним відділом музею, який підтримував стосунки з історичною секцією ВУАН. Розробив п'ятирічний план етнографічного дослідження Волині (1929 - 1931 роки). Зібраний матеріал видрукував окремими книгами. Зі студентами Житомирських педкурсів він організував етнографічний гурток, учасники якого вивчали культуру та побут нацменшостей Волині, Биківський та Мар'янівський гутний промисли, фаянсовий завод у Кам'яному Броді, гончарні промисли в м. Троянові, деревообробне виробництво в Барашівці.

Студенти гуртка під керівництвом В.Кравченка випускали рукописний журнал "Етнограф". Зберігся лише один його випуск N 14 [7], матеріали якого розповідають про експедицію студентів в с. Барашівку (поблизу м. Житомира). Тут є інформація про планування села (його вулиці, дороги), урочища, характер жител, основні господарські заняття жителів.

У 1926-27 роках етнографічний відділ працював над такою досить неординарною темою, як "Самогон в зв'язку з ідеологією людності", вибір якої пояснювався необхідністю морального виховання населення [3, спр. 200, арк. 51].

З 1928 року В.Кравченко керував аспірантурою при етнографічному відділі ВНДМ. В. Кравченко займався також розробкою теоретичних проблем музейної справи. У листі до історичної секції ВУАН у 1930 році він

запропонував новий науковий підхід до побудови музейної експозиції, яка, на його думку, не повинна обмежуватись збором та демонстрацією колекцій, а висвітлювати всі сторони життя людського суспільства та виклав свою наукову концепцію побудови такого музею [9, спр. 1997, арк. 1,2].

1930-ті роки на території краю, як і по всій країні, позначені страшними репресіями, які не обминули і Волинський музей. Трагічно склалася доля провідних житомирських краєзнавців. Органами НКВС було сфабриковано справу про "Волинський український контрреволюційний націоналістичний центр в Житомирі", як один з підрозділів У ВО-ВПА - Української Воєнної Організації - Волинської Повстанської Армії [2, сир. 5451 -П], керівну роль в якій приписували П.Постоеву, а членами вважались Н. Дмитрук, П.Абрамович, В.Гнатюк, О.Фотинський(помер у 1931 році), М. Шавлович (доля його невідома). Всього в цій справі обвинувачували 35 чоловік, яких арештували у 1936 році.

Конкретних доказів вини не було виявлено і слідчі органи змушені були визнати, що формально організація не існувала, а існував лише організаційний та ідеологічний зв'язок, спільність поглядів і прагнень вести антирадянську роботу [2, спр, 5451-П, т 2, арк. 116], однак багатьох розстріляли.

Наприклад, Н.Дмитруку інкримінувалось, що він помістив в музейну експозицію, яка приурочувалась до 19-річниці Жовтневої революції портрети Я.Гамарника, Л.Троцького. Й.Якіра та "по враждебному извращенные Апрельские тезисы Ленина" [2, спр. 5451 -П, арк. 120].

На старості літ змушений був залишити музей В.Г.Кравченко, який раніше, у 1929 році притягувався по звинуваченню у відомій справі СВУ, однак за браком доказів його змушені були звільнити з під арешту під нагляд [2, спр.7482-Л].

У 1950 році Волинський науково-дослідний музей перейменовано на Житомирський обласний краєзнавчий, він і надалі залишався помітним центром наукового історико-краєзнавчого дослідження краю. Так, в 1950-х

роках тут працював відомий український археолог, нині доктор історичних наук Іон Срулевич Винокур. Ним проведено значний обсяг робіт по дослідженню пам'яток черняхівської культури на території Бердичівського, Житомирського, Любарського, Новоград-Волинського, Ружинського, Червоноармійського районів. Крім того музей організував та координував краєзнавчу роботу в регіоні. З ним підтримували зв'язки краєзнавці Г.Г.Боїун (м. Бердичів), С.А.Липко (м. Любар). Ці краєзнавці працювали в експедиціях І.І.Винокура, самостійно проводили розвідкові археологічні роботи на території Бердичівського, Любарського, Дзержинського районів.

На початку 1930-х років в Академії розгорнулася боротьба з будь-якими національними проявами, припинили діяльність академічні підрозділи, де розроблялись питання української історії, етнографії, права. Багатьох істориків затаврували як шкідливі націоналістичні елементи, приховані вороги народу. Так, автор цікавої книги "Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.", де зібрані спогади мандрівників, що відвідали Україну та Росію протягом IX - XVII століть, В. Кордт був охарактеризований "як баласт, що ні до якої наукової роботи не придатний і соціально чужий елемент" [9, спр. 1499, арк. 3]. Подібні характеристики одержали й інші талановиті дослідники [9, спр. 1499, арк. 1-3].

Розвиток краєзнавства було спрямовано на "дослідження окремих господарчих одиниць - заводів, колективів, радгоспів" з завданням "перебудувати всю свою роботу, пристосувавши її до вивчення проблем, зв'язаних з виконанням п'ятирічки" [23, с. 3].

1. ДАЖО. -Ф.-Н 344. Он. І. Спр. 317.

2. ДАЖО. - Ф.-Р. 5013. Оп.2. Спр.7482-П; Спр.5451 -а

3. ДАЖО. Ф.-Р. 266. Он. 1. Спр. 182; Спр.200.

4. ДАЖО. - Ф.-Р. 267 . Оп.І. Спр.38.

5. ДАЖО. Бердичівський філіал. - Ф.-Р.621. оп.1. Спр.2; Спр.5;

Спр.15.

6. Архів Житомирського краєзнавчого музею. № 372.
7. Житомирський краєзнавчий музей. КП 37941. ІД— 10349.
8. Житомирський краєзнавчий музей. НДМ 5656/ 1 - 34.
9. Інститут рукописів ЦНБ ім. Вернадського НАН України. - Ф. Х. Спр.1058; Спр.1997; Спр.1499.
10. Гончаров В.К. Райковское городище- - 1С, 1950. - 216 с
- 11 Діяльність історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. - К., 1926. - 33 с
12. Дмитрук НК, 3 нового побуту// Етнографічний вісник. - 1926. - Кн.2. -С. 31 - 37.
13. Жуковський А. Михайло Грушепеккий і журнал «Україна» // Український історик. - 1986. - 1986. - № 1 -2. -5-20.
14. Записки Волинського ІНО. - Кн. I. - Житомир, 1926; Кн.2,- Житомир. 1927.
15. Козубовський Ф.А. Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. - Коростені,, 1926. - 24 с.
16. Краєзнавство на Коростенщині. - Коростень, 1930 - Вин. 1. - 40 с.
17. Левицький І.Ф. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // Антропологія. Річник кабінету. - К,, 1929 -С. 192-222.
18. Мовчанівський Т. М. Бердичівський державний історико - культурний заповідник. Провідник. - Харків 1931 - 49 с.
19. Самойловський І. Стародавній Коростень // Археологія. - Т. XXIII. - К.. 1970. С. 190 - 201.
20. Червяк К.І. Килимарство на Житомирщині//Краєзнавство, - 1929. -№3- 10 -С. 13-44.
21. Червяк К.І. Весілля: мерців, спроба соціологічно пояснити обряди ініціації. - Харків, 1930. - 142 с.
22. Евреи в России. Историографические очерки. 2 я половина XIX века - XX во. - Москва - Иерусалим (004.5754. -25* с.

23. Криворотченко М.С. На порозі третього року// Краєзнавство. - 1930.-№ 1-5. -С. 1-3.

24. Гнатюк В. Наукова праця на Волині з 1914 – 24 рр. // Україна. 1926. Кн.. 2-3. – С. 223-228.